"Knowledge Scholar"
An International Peer Reviewed E-Journal Of Multidisciplinary Research
Volume: 04, Issue: 01, Jan. – Feb. 2017 eISSN NO. 2394-5362
Impact Factor (SJIF) - 4.935

'रेशमी रूमाल चळवळ'

प्रा.डॉ. अब्दुल्ला बासीत चाऊस
सहाय्यज प्राध्यापज,
इतिहास विभाजप्रमुज,
डॉ. रफिज झजेरिया जॉलेज फॉर व्हुम-ा,
औरंजाबाद (महाराष्ट्र) इंडिया

प्रस्ताव-ाा :

शेज उल हि-द मौला-ाा महेमुद उल हस-ा यांचा ज-म १८५१ मध्ये बरेली येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे -ााव मौला-ाा जुल्फेजार अली साहेब होते. ते शिजज विभाजात डिप्टी इ-स्पेक्टर ऑफ स्जूल होते व त्यांचे मूळ जांव देवबंद जिल्हा सहार-ापूर होते. शेज उल हिंद, हे एज महा-ा देशभक्त व ज्रांतीजारी होते. त्या-ाी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी चळवळी उभारली या चळवळीत 'समरातूल तरबीयत', 'जमियतूल अ-सार', '-ाजरातूल मारूफ', 'जाबुल येथे -िर्वासीत सरजारची स्थाप-ाा', 'रेशमी रूमाल चळवळ' व 'शेज उल हि-द चळवळ म्हजू-ा ओळजले जाते.[१] इंग्रजी शास-ााला या चळवळी बद्दल माहिती रेशमी रूमालावर लिहिलेल्या लिपीमुळे झाली होती. त्यामुळे चळवळीला रेशमी रूमाल चळवळ असे -ााव देज्यात आले.[२]

दारूल उलूम देवबंद ची स्थाप-ोचा उद्देश "इंग्रेजी साम्राज्यापासू-ा भारतीय स्वातंत्र्यता हा होता" व या संस्थेच्या संस्थापजां-ाी प्रत्यज १८५७ च्या उठावात भाज घेतला होता. ह्या ज्रांतीजारी देशभक्तां-ाी आपल्या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी 'दारूल उलूम देवबंद' ची स्थाप-ाा स-ा १८६६ मध्ये जेली होती.[३] दारूल उलूम देवबंदचे सर्वात प्रथम विद्यार्थी शेज उल हिंद होते.[४] त्यां-ाी १८७१ पर्यंत आपले शिजज पूर्ज जेल्या-ांतर त्याच वर्षी त्यां-ाा सहाय्यज शिजज पदावर -िायुक्त जरज्यात आले व चार वर्षा-ांतर १८७५ मध्ये शिजजांच्या यादीत चौथ्या ज्रमांजावर -िायुक्त जरज्यात आले व १८८८ मध्ये सर्वोच पदावर, सदर मुदररीस या पदावर -िायुक्त जरज्यात आले व त्या पदावर त्यां-ाी १९१५ पर्यंत जार्य जेले.[५]

शेज उल हिंद यां-ाी सामाजिज, शैजजिज, धार्मिज व राजजीय जेत्रात बहुमोल जार्य जेले. त्यांच्या जार्याबद्दल माहिती जालीलप्रमाजे आहे.

समरातूल तरबीयत (१८८७) :

समरातूल तरबीयत अंजूम-ा च्या स्थाप-ोचा हेतू फक्त दारूल उलूमच्या माजी विद्यार्थ्यां-ाा या संस्थेचे सदस्य ब-ाविजे व आर्थिज मदत प्राप्त जरजे.[६] व साहासी व्यक्तींचे संघट-ा तयार जरू-ा स-ा १८५७ च्या उठावात जे -ाुजसा-ा झाले ते भरू-ा जाढज्यासाठी जार्य जरजे.[७]

जमियातूल अ-सार (१९०९) :

हज़रत मौला-ाा अहेमद हुसै-ा प्रमाजे 'तरबीयत' संघट-ो-ो ३० वर्षांपर्यंत आपले ज़ार्य ज़ेले व ३० वर्षा-ांतर त्याला 'जमीयतूल अ-सार' -ााव देज्यात आले.[८] ज्याचे उद्दिष्ट "उच्च दृष्टीज़ो-ााच्या पुस्तज़ांचे अध्याप-ा, धर्माचा प्रचार उच्च स्तरावर ज़रजे व भारताच्या विभिन्न प्रांतात व शहरात ज़ार्यक्रम घेजे, लोज़ांमध्ये जाजृती -िर्माज ज़रजे, दारूल उलूम मधू-ा शिजज पूर्ज ज़ेल्या-ांतर त्यां-ाा प्रशिजज प्रदा-ा ज़रजे, इत्यादी पूर्ततेसाठी संघट-ाा स्थाप-ा ज़रजे."[९]

-ाजारातूल मारूफ (१९१३) :

मौला-ाा उबैद उल्ला सिंधी ज्या ज़ाळात मदरसा फत्तेहपूरी देहली येथे राहत होते, त्या ज़ाळात इस्लामच्या संरजज व उन्नतीसाठी एज़ संघ स्थापित ज़ेला होता. त्या संघाचे -ााव "-ाजरातूल मारूफ अल ज़ुराज" होते.[१०] ज्याचे सर्वेसर्वा शेज उल हिंद होते. हि एज़ शैजजिज़ व प्रशिजज ज़ेंद्र व जुप्त सल्ल्याचे ठिज़ाज होते.[११] जिचा उद्देश "जे मुस्लिम विद्यार्थी इंज्रजांच्या ज़ॉलेजमध्ये शिजज घेत होते, तेथे त्यां-ाा ख्रिश्च-ा धर्माचे शिजज देऊ-ा त्यां-ाा इस्लाम पासू-ा दूर ज़ेले जात होते. म्हजू-ा विद्यार्थ्यांच्या म-ाातू-ा शंज़ा दूर ज़रू-ा त्यां-ाा पवित्र ज़ुराजाचे शिजज देजे हा होता."[१२]

शेज उल हिंद ला भारतात ब्रिटिश साम्राज्या विरूद्ध उठाव ज़रू-ा साम्राज्य पूर्ज -ाष्ट ज़रावयाचे होते या ज़ार्यासाठी त्यां-ाी दो-ा मोर्चे तयार ज़रू-ा ज़ामाची सुरुवात ज़ेली.[१३]

प्रथम त्यां-ाी **याजिस्ता-ा** (आजाद ज़बाईल) चे राज्य बाजोड ते तालुज़ा "जंजी" ला आपले ज़ेंद्र ब-ावू-ा इंज्रजांविरूद्ध युद्ध -ियोज-ा ज़ेले. आजाद ज़बाएल, बालाज़ोटचे उरलेले सैि-ाज़ व या भाजाचे स्वाभिमा-ाी पठाज हेच शेज उल हि-दचे विजुरलेले सैि-ाज़ होते. जर त्यां-ाा अस्त्र-शस्त्र देज्यात आले तर ते विजयी होऊ शज़तात. जर अफजाज सरज़ार व तुर्जी सरज़ार या सैि-ाज़ां-ाा अस्त्र-शस्त्र प्रदा-ा ज़रतील तर त्यांच्या सामार्थ्यात फार वाढ होऊ शज़ली असती. हे ही जरे आहे ज़ी, हिंदुस्था-ा मध्ये आक्रमज़ याच मार्जा-ो आले व शेज उल हि-द यां-ाीही ह्याच भाजाला क्रांतीसाठी -िवडले.[१४]

दुसरा मोर्चा शेज उल हि-द यां-ाी देशाच्या आत सुरू ज़ेला होता. त्यात त्यां-ाी मुस्लिम ज़ार्यज़र्त्यां-ाा समाविष्ट ज़ेले होते. ज्याचा समाजावर प्रभाव होता. अशा लोज़ां-ाा त्यां-ाी आपले समविचारी व मित्र ब-ाविले. या ज़ार्यात त्यां-ाा यश प्राप्त झाले.[१५]

शेज उल हिंद यां-ाी आता ठाम -िर्जय घेतला होता ज़ी, ब्रिटिशांचा प्रतिज़ार ज़रज्यासाठी अस्त्र-शस्त्रांचा वापर ज़रजे आवश्यज़ आहे. क्रांतीच्या उत्साह, सैि-ाज़ संघट-ा व युवज़ांच्या म-ाात आहे. क्रांतीच्या

२

उत्साह, सैनिज संघट-ा व युवजांच्या म-ात जिहादचा उत्साह निर्माज जरज्यासाठी शेज उल हिंद यां-ी ज्या शिष्यांची निवड जेली होती त्यांचे -ााव आहेत, मौला-ाा सैफ उल रहेमा-ा ज-धारी, मौला-ाा मोहमंद अजबर याजिस्ता-ी, मौला-ाा फज़लेरब्बी पेशावरी, मौला-ाा फ़ज़ल मोहमंद पेशावरी, जाँ-ा अब्दुल जफ्फार जाँ-ा (सरहद जांधी), मौला-ाा मोहमंद अहेमद चजवाली, मौला-ाा वाहीद पेशावरी (हाजी तरंज ज़ई), हजरत मौला-ाा अजीज जुल, मौला-ाा अबुल हस-ा ताज अमरोटी, मौला-ाा अबूल सिराज जुलाम मोहमंद दी-ापूरी, शेज अब्दुल रहीम सिंधी, मौला-ाा मोहमंद मंसूर अ-सारी, मौला-ाा उबैद उल्ला सिंधी, हाजी शेज अब्दुल्ला हारू-ा, मौला-ाा अबुल जलाम आझाद, शेज ऊल इस्लाम मौला-ाा हुसे-ा अहेमद मद-ी, मौला-ाा शाह अब्दुल रहीम रायपुरी, मौला-ाा अहेमद उल्ला पा-ीपती, डॉ. मुज्तार अहेमद अ-सारी (जरीबांचे मसिहा).

-ाजरातूल मारूफ संघाच्या बैठजीत मौला-ाा सिंधीची भेट महा-ा ज्रांतीजारी डॉ. अ-सारी, मौला-ाा मोहंमद अली जोहर आजि मौला-ाा अबुल जलाम आझाद यांच्याशी होऊ-ा मौला-ाा आझाद यां-ी या संस्थेला संपूर्जपजे सहजार्य जेले व प्रत्येज वेळी मौला-ाा सिंधी यां-ाा मौला-ाा आझाद यां-ी सल्ला व सहजार्य जेले.[१६]

मौला-ाा उबैदउल्ला सिंधी यां-ाा जाबूलला जाज्याचे आदेश :

शेज उल हि-द यां-ी मौला-ाा उबैदउल्ला सिंधी-ाा १९१५ मध्ये जाबूलला जाज्याचे आदेश दिले.[१७] प्रवास जर्चासाठी पैशाची अडचज मौला-ाा आझाद यां-ी जराचीच्या मोठे व्यापारी हाजी सेठ अब्दुल्ला हारू-ा यांची भेट घेतली आजि हाजी साहेबां-ी ५,०००/- दिले.[१८] सिंधी दिल्लीहू-ा बहावलपूर, सिंध, सर्यायाज, जंधारमार्जे १५ ऑजस्ट १९१५ ला जाबूलला पोहोचले.[१९] जाबूलमध्ये सिंधीची भेट ज-ारल जादर जा-ा, अफजाजिस्त-ााचे अमीर -ासरूल्ला जाँ-ा व -ांतर हबीबउल्ला जाँ-ा बरोबर जुप्त बैठजे झाली व तोंडी आश्वास-ा मिळाले. याच वेळी सि-धीची भेट जर्म-ा शिष्टमंडळ, तुर्जी शिष्टमंडळाशी झाली.

जमाते मुजाहिदी-ा (ज्रांतीजारांची तुजडी) चे अमीर (-ोते) मौला-ाा मोहमंद यांच्या सल्ल्या-ुसार मौला-ाा सिंधी यां-ी अफजाजिस्ता-ा येथे जाबुलमध्ये अलजु-ुदाल रब्बा-ीया एज ज्रांतीजारी संघट-ाा स्थाप-ा जेली होती.

जाबुल तेथे निर्वासीत सरजारची स्थाप-ाा :

देवबंदे ज्रांतीजारी उलेमा व जदर पार्टीच्या सदस्यां-ी एजत्र येऊ-ा जाबुलमध्ये निर्वासीत सरजारची स्थाप-ाा १९१६ ला तुर्जी व जर्म-ीच्या साह्या-े स्थाप-ा जेली.[२०] निर्वासीत सरजारच्या अध्यजतेपदी राजा

३

महेंद्र प्रताप (मथुराचे एज श्रीमंत), पंतप्रधा-ा पदी प्राध्यापज बरजतउल्ला भोपाली (फत्तेहपूर चे रहिवासी) तर उपप्रधा-ा मंत्रीचे पद व जृहमंत्रालय हे जाते मौला-ाा उबैद उल्ला सिंधीला देज्यात आले.[२१] या ि-र्वासीत सरजार-ो रशिया, इस्तांबोल (तुर्जी) आजि जापा-ाला राजजीय मिश-ा पाठवले.

रेशमी पत्रे आजि शेज उल हिंद :

मौला-ाा उबैद उल्ला सिंधी आजि मौला-ाा म-सुरी अली यां-ाी शेज उल हिंदशी संपर्ज व ि-ायोज-ाासाठी पत्र पाठवली होती. हे पत्रे सिंधी-ाी आपल्या विश्वासू युवा शिष्य शेज अब्दुल हक्जद्वारा महत्त्वपूर्ज पिवळ्या रंजाचे रेशमी जपड्यावर लिहिलेले पत्र जुप्त पजे दिले होते व सुचीत जरज्यात आले होते जी, हे पत्रे फक्त हैद्राबाद (सिंध) शेज अब्दुल रहीम यां-ााच घ्यावी. यावेळी शेज उल हिंद हज्जसाठी प्रवास जेले होते. या प्रवासाचा उद्देश तुर्जी सरजाराजडू-ा सहाय्यता प्राप्त जरजे हा होत. रहिम साहेबां-ाा ही सुच-ाा देज्यात आली होती जी लवजरात लवजर आपज मक्जेसाठी प्रवास जरावे जिंवा आपले विश्वासु हाजीजडे हे पत्र देवू-ा शेज उल हिंद पर्यंत हे पत्र पोहोचविजे, असे शेज अब्दुल हक्ज यां-ाीही सुचीत जरज्यात आले होते. परंतू 'देव जा-ो जी' अशी जोजतीही परिस्थिती ि-ार्माज झाली जी, त्यां-ाी हे पत्र शेज अब्दुल रहीम यां-ाा देज्याऐवजी ते पत्र त्यां-ाी अल्लाह -ावाज जा-ाचे वडील जा-ा बहादूर जा-ा यांच्या सेवेत सादर जेले.[२२] हे पत्रे जा-ा बहादूर जा-ा साहेबां-ाी पंजाबचे राज्यपाल मायजल ओ. डायर यांच्या सेवेत सादर जेले.[२३] मायजल ओ डायर या-ो हे जुप्त पत्र मुलता-ा विभाजाच्या जमिश-ारला दिले व जमिश-ार साहेबांच्या मार्फत हे पत्र हेर जातेला तपासजीसाठी सोपविज्यात आले. अशाप्रजारे ब्रिटीश सरजारला जुप्त चळवळीबद्दल माहिती मिळाली.[२४] भारतीय स्वातंत्र संज्रामात ही एज महत्त्वपुर्ज ऐतिहासिज घट-ाा आहे - "Disclosure of Silken Letters".

रोलेट ॲक्ट समितीच्या अहवाला-ाुसार हे पत्र स्वच्छ पिवळ्या रेशमी जापडावर लिहिज्यात आले होते.[२५] रेशमी रूमाल वर उर्दू लिपीत पत्रे लिहिज्यात आले होत व त्या लिपीला जशीदाजारीच्या स्वरूपात लिहिज्यात आले होते.[२६] रेशमी रूमाल पत्रे ती-ा पत्रावर आधारीत होते त्याच्या बद्दल माहिती जालीलप्रमाजे आहे. पहिले पत्र शेज अब्दुल रहिमच्या -ाावा-ो मौला-ाा सिंधी यां-ाी लिहिले होते. त्यांची लांबी ६ इंच व रूंदी ५ इंच होती.[२७] दुसरे पत्र मौला-ाा सिंधी यां-ाी हजरत मौला-ाा शेज उल हिंद यांच्या -ाावावर लिहिले होते. त्या पत्राची लांबी १५ इंच व रूंदी १० इंच होती.[२८] या पत्रासोबत मौला-ाा सिंधी यां-ाी जु-ाुदुल रब्बा-ाच्या सैं-िाजांची यादीही जोडली होती. हे पत्र मौला-ाा सिंधी यां-ाी सुंदर अजरात उर्दू भाषेत स्वतःच्या हाता-ो लिहिले होते व त्या पत्रावर त्यां-ाी स्वाजरीही जेली होती.[२९]

रेशमी रूमालावर लिहिलेले तिसरे पत्र मौला-ा म-सुर अ-सारी यां-ी शेज उल हिंदच्या -ावा-े लिहिले होते. हे रेशमी रूमालावर लिहिलेले पत्र आजही इंडिया ऑफीस लायब्ररी लंड-च्या पॉलीटीज्ल सेक्रेटरी डिपार्टमेंटमध्ये सुरजित आहे.[३०] ही पत्रे लिहिज्याचा हेतू असा होता ज्ी, आपल्या ज्ार्याबद्दल शेज उल हिंद ला माहिती देजे व पुढच्या ज्ार्या संदर्भात चर्चा व ि-योज-ा ज्रजे आजि शेज उल हिंद व आपज मदी-ा येथे थांबू-ा सऊदी अरबच्या मोठ्या -ेत्यां-ा भेटू-ा त्यांच्याज्डू-ा सहाय्यता माजु-ा तुर्ज्ी, इरा-ा व इतर देशाची सहाय्यता घेवू-ा इंग्रजी साम्राज्या विरूद्ध युद्ध पुज्ारजे होता.

ि-ष्ज्र्ष :

शेज उल हिंद मौला-ा महेमूद उल हस-ा यांच्या ज्रांतिज्ारी ज्ार्य व चळवळला 'तहरीज्े शेज उल हिंद' ज्िंवा रेशमी रूमाल चळवळ म्हजतात. उलेमांचे ज्र्तव्य होते ज्ी, शरीअतप्रमाजे स्वतः जिव-ा जजजे व इतरां-ी त्याचप्रमाजे जजज्याची शिज्वज देजे. या उलेमां-ी धर्म समाजाबरोबर राजर्ि-ितीचीही शिज्वज दिली. ज्यामध्ये आपज ज्या भूमिवर राहतो, त्या भूमीशी प्रेम ज्रजे, वेळ पडल्यास आपल्या देशासाठी प्राजांचे बलीदा-ा ज्रजे. इस्लामी शिजा-ुसार राष्ट्र प्रेम प्रामाजिज्पजाचा एज् अंश आहे. देशभक्ती बरोबर त्यां-ी एज्ता, बंधुभाव आदर्श इत्यादीची शिज्वज दिली. देशाचे संरजज व ज्ल्याजासाठी अ-ेज् पद्धती-े जत-ा ज्ेले. देशाचे स्वातंत्र्यासाठी व आपल्या संस्ज्ृतीच्या संरजजासाठी शेज उल हिंद यां-ी विभिन्न संघ उभारले व चळवळी सुरू ज्ेले. जसे, 'समरातूल तरबीयत', 'जमियतूल अ-सार', '-ज़रातूल मारूफ', 'ज्ाबुल येथे भारताची ि-र्वासीत सरज्ार स्थाप-ा ज्ेले', 'रेशमी रूमाल चळवळ', 'जु-ूदूल-रब्बाि-िया से-ेची स्थाप-ा तुर्ज्ी देशाशी मदत घेज्यासाठी पवित्र हजला रवा-ाजी, मक्ज्ाचे जव्ह-ेर जालिब पाशाशी भेट व 'जालिब-ाामा' प्राप्त ज्ेले. असहज्ार चळवळसाठी ही समर्थ-ा दिले. जामिया मिलीया दिल्लीची स्थाप-ेत मोलाचे ज्ार्य ज्ेले हे राष्ट्रीय शिजज व ज्रांतीचे एज् ज्ेंद्र ब-ाले.

शेज उल हिंदला शरीफ़ हुसै-ा अधिज्ाऱ्या-े १९ डिसेंबर १९१६ ला अटज् ज्ेले व मालटा तृंजात ३ वर्ष ४ मही-े ठेवू-ा सोडविज्यात आले. शेज उल हिंद, ८ जू-ा १९२० पर्यंत मुंबईला पोहचले. ३० -ोव्हेंबर १९२० ला त्यांचे ि-धि-ा झाले वरिल महत्त्वाच्या ज्ार्यात शेज उल हिंद मौला-ा महेमूद उल हस-ाच्या सिंहाचा वाटा होता.

५

संदर्भ :

१) मौला-ाा सय्यद मुहम्मद मियाँ, "तहरीज्-ए-रेशमी रूमाल", मज्तब-ए-जावेद, देवबंद, प्र.व. २००२, पृ.ज्र. अर्ज-ए--ााशर.

२) मुहम्मद सलमा-ा म-सुरपूरी, "तहरीज्ञे आजादी-ए-हिंद मे मुस्लिम उलेमा और अव्वाम ज्ा ज्रिदार", मरज्ज-ए--ाशर व तहज्ीज्, मुरादाबाद प्र.व. २००१, पृ.ज्र. ७०.

३) सय्यद महेबूब रिझवी, "तारीज-ए-दारूल उलूम देवबंद", जंड पहिला, इदारा-ए-एहतमाम, देवबंद, प्र.व. १९७६, प.ज्र. ५ व ६.

४) ज्त्ति, पृ. ४.

५) ज्त्ति, पृ. ८.

६) मौला-ाा असीर अदरवी, "हज़रत शेज उल हिंद, हयात और ज्ार-ाामे", शेज ऊल हिंद, हयात और ज्ार-ाामे, शेज-ऊल-हिंद ॲज्डमी, देवबंद, प्र.व. १९९८, पृ.ज्र. १३७.

७) मुहम्मद सलमा-ा म-सुरपूरी, "तहरीज्ञे आजादी-ए-हि-द में मुस्लिम उलेमा और अव्वाम ज्ा ज्रिदार", मरज्ज-ए--ाशर व तहज्ीज्, मुरादाबाद, प्र.व. २००१, पृ.ज्र. ७१.

८) मौला-ाा सय्यद मुहम्मद मियाँ, "असीराए-ा-ए-मालटा" अलजमियत बुज् डिपो, दिल्ली - ६, प्र.व. १९७६, पृ.ज्र. २३.

९) मौला-ाा असीर अदरवी, हजरत शेज-उल-हि-द, हयात और ज्ार-ाामे, शेज-उल-हि-द ॲज्डमी, देवबंद, प्र.व. १९९८, पृ.ज्र. १५४.

१०) ज्त्ति, पृ.ज्र. १५५.

११) मौला-ाा सय्यद मुहम्मद मियाँ, "असीराए-ा-ए-मालटा" अलजमियत बुज् डिपो, दिल्ली - ६, प्र.व. १९७६, पृ.ज्र. २६.

१२) मौला-ाा असीर अदरवी, हजरत शेज-उल-हि-द, हयात और ज्ार-ाामे, शेज-उल-हि-द ॲज्डमी, देवबंद, प्र.व. १९९८, पृ.ज्र. १६३.

१३) ज्त्ति, पृ.ज्र. १६३.

१४) ज्त्ति, पृ.ज्र. १६४.

१५) ज्त्ति, पृ.ज्र. १६८.

१६) मौला-ाा सय्यद मुहम्मद मियाँ, "असीराए-ा-ए-मालटा" अलजमियत बुज डिपो, दिल्ली - ६, प्र.व. १९७६, पृ.ज्र. २८.

१७) मौला-ाा सय्यद मुहम्मद मियाँ, "उलेमा-ए-हज और उ-ाजे मुजाहिदा-ाा ज़ार-ाामे" अल जमियत बुज डिपो, दिल्ली, प्र.व. १९८४, पृ.ज्र. २३१.

१८) मौला-ाा सय्यद मुहम्मद मियाँ, "तहरीज-ए-रेशमी रूमाल" मज्तब-ए-जावेद, देवबंद, प्र.व. २००२, पृ.ज्र. १२०.

१९) सय्यद महेबूब रिझवी, "तारीज-ए-दारूल उलूम देवबंद", जंड दुसरे, प्र.व. १९७८, प.ज्र. ६६.

२०) Santimoy Ray, "Freedom Movement and Indian Muslims", The Peoples Publishing House, New Delhi, Pub. Year : १९७८, P.no. ३६.

२१) Ibid, P.no. ३६.

२२) श्री. मेवाराम जुप्त सतूरया, "हि-दूस्ता-ा जी जंज-ए-आज़ादी जे मुसलमा-ा मुजाहेदी-ा", इदारा शहीदा-ा-ए-वत-ा, मुंबई, प्र.व. १९८८, पृ.ज्र. १९८.

२३) मौला-ाा सय्यद मुहम्मद मियाँ, "तहरीज-ए-रेशमी रूमाल" मज्तब-ए-जावेद, देवबंद, प्र.व. २००२, पृ.ज्र. १२१.

२४) जित्ता, पृ.ज्र. १२१.

२५) रोलेट अ‍ॅक्ट रिपोर्ट, पृ.ज्र. १२६.

२६) श्री. मेवाराम जुप्त सतूरया, "हि-दूस्ता-ा जी जंज-ए-आज़ादी जे मुसलमा-ा मुजाहेदी-ा", इदारा शहीदा-ा-ए-वत-ा, मुंबई, प्र.व. १९८८, पृ.ज्र. १९८.

२७) संपा. शहेबाज हुसै-ा, पत्रीजा, "आज जल", आज जल, दिल्ली, जु-ा १९६९, पृ.ज्र.४५-४६.

२८) जित्ता, पृ.ज्र. ४६.

२९) मौला-ाा सय्यद मुहम्मद मियाँ, "तहरीज-ए-रेशमी रूमाल" मज्तब-ए-जावेद, देवबंद, प्र.व. २००२, पृ.ज्र. १८६.

३०) रेशमी रूमाल पत्रे, इंडिया ऑफीस लाब्ररी लंड-ाच्या पॉलीटीजल सेज्रेटरी डिपार्टमेंटमध्ये सुरजित आहे; आजि शहेबाज हुसै-ा, पत्रिजा, आज जल, रिसाला आज जल, दिल्ली, जू-ा १९६९, पृ.ज्र. ४५-४६.